

Birikim, Emek Gücünün Yeniden Üretiminin Ücretdışlaştırılması ve Sosyal Yardım: Kuramsal Bir Model Denemesi

Denizcan Kutlu, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İİBF Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, e-posta: denizcank@gmail.com

Özet

Bu çalışma, üretim noktasının düzenlenmesi ile olgusal olarak üretim noktasına dışsal bir görünüme sahip olan sosyal yardımlar arasındaki kavramsal bağlantılar üzerine kuruludur. Literatürde sosyal yardımların varlığı ve artışı genellikle yoksulluk, gelir yetersizliği ve işsizlik gibi olgular temelinde ele alınırken, yoksulluğu ve sosyal yardımları açıklamak amacıyla piyasa kavramına başvurulduğu da görülmektedir. Bu kavrayış tarzı kategorik olarak yanlış olmamakla birlikte, sosyal yardımlar ile sermaye birikiminin düzenlenmesi ve üretim süreçlerine ait dinamikler arasındaki ilişkiyi görünmez kılan bir sonuca sahiptir. Çalışma, bu açıdan beş temel katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

İlk olarak, sosyal politika literatüründe daha ziyade teknik ve terimsel düzeyde tartışılmış olan sosyal yardımları kuramsal soyutlama düzeyine taşımak. Çalışma, kapitalist birikim ile sosyal yardım arasındaki ilişkiyi, Marksist politik iktisadın emek gücünün yeniden üretimi, yedek işgücü ordusu, emek gücünün değeri, ücret gibi kavramları temelinde açıklama iddiasındadır.

İkinci olarak, Marksist politik iktisadın sözü edilen kavramları ve çalışmada yer kimi kavramlaştırma girişimleri aracılığıyla sosyal yardımları kuramsal ve olgusal düzeyde açıklayabilecek bir kuramsal model geliştirmeyi denemek.

Üçüncü olarak, bu soyutlama sürecinde kullanılan kavramlar temelinde yeni ve alternatif bir sosyal yardım tanımı getirmek. Sosyal yardımları teknik ve terimsel düzeyde ele alış, kuramsal düzeyde ve kavramsal araçlarla açıklamaya dönük eksikliklerle içiçedir. Bu çalışma, sözü edilen eksikliği aşmak amacıyla, kimi kuramsal temeller atmaya dönük bir çabadır. Literatürdeki mevcut sosyal yardım tanımları, barındırdığı teknik ve terimsel çerçeve ile kavramsal bir yaklaşım temelinde yeniden yazılabilir.

Dördüncü olarak, sosyal yardım alanlara ait olgular kümesini açıklayıcı ve analitik bir biçimde kavramaya olanak tanıyan uygun kavramsal araçların geliştirilmesini mümkün kılmak. Dolayısıyla, gözlem birimi ve analiz birimi ayrımı arasındaki kuramsal bağın hangi kavramsal araçlarla kurulabileceği sorusu da bu çalışmanın geri plan gündemindedir. Bu çerçevede çalışmada, sadece sosyal yardımları değil, çalışma ve geçim evreni sosyal yardım tanımlarında yer bulan yoksulluk, gelir yetersizliği, kendi kendine yeter hale gelme, işsizlik gibi olgularla çevrili olan sosyal yardım alanlara ait sosyal gerçekliği kavramaya dönük bir sosyal yardım tanımı önerisinde bulunulacaktır.

Beşinci olarak ise, sosyal yardımları sınıfsal temellerine yerleştirme çabası ile siyasal alana içermeyi gündeme getirmek. Böylelikle çalışma, sosyal yardımların karşı siyasallaştırılması/siyaset alanına içerilmesinin kavramsal temelleri üzerine düşünmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Sosyal yardım, kapitalist birikim, ücret, emek gücü, göreceli artık nüfus.

Accumulation, De-wageization of Reproduction of Labour Power and Social Assistance: A Theoretical Model

This article is based on the conceptual connections between the regulation of the production point and the social assistance which has an external appearance to the production point. In the literature, the existence and the increase of social assistance are considered on the basis of cases like poverty, income failure and unemployment, also it is seen that a market concept is used to explain poverty and social assistance. This concept of cognition is not categorically wrong but has a consequence such as to make the relationship between social assistance, regulation of accumulation and dynamics of production processes invisible. The study aims to make five main scientific contributions.

First, to bring social assistance, which has not been discussed at the theoretical level in social policy literature, from technical and terminological level to the level of theoretical abstraction. The study claims to examine the relationship between capitalist accumulation and social assistance, on the basis of some terms of the Marxist political economy; such as the reproduction of labor power, the reserve army of labour, the value of labor power, wages.

Second, try to develop a theoretical model that aims to help to explain social assistance on theoretical and empirical level, through the conceptions of Marxist political economy and some attempts of conceptualization in the study.

Third, to introduce a new and alternative definition of social assistance based on the concepts used in this abstraction process. The handling of social assistance at a technical and terminological level is interbedded with the deficiencies to explain at theoretical level and with conceptual tools. This work is an attempt to put some theoretical grounds in order to overcome the mentioned deficiency. The existing definitions of social assistance in the literature can be rewritten on the basis of a conceptual approach with the technical and terminological framework that it holds.

Fourthly, make possible to develop appropriate conceptual tools that allow to explain and to comprehend analytically the facts belonging to social assistance recipients. Therefore, the question of which conceptual tools can be used to establish the theoretical link between the observation unit and the analysis unit is also on the

agenda of this work. In this framework, it will propose a definition to comprehend not only social assistance but also the social reality of social assistance recipients whose work and living world are surrounded by facts such as poverty, income inadequacy, self-sufficiency, unemployment, which are included in the definitions of social assistance.

Fifth, to bring social assistance into the political arena with the aim to place on its class bases. The study aims to think about the conceptual basis of the inclusion of social assistance in the field of counter-politicization/politics.

Keywords: Social assistance, capitalist accumulation, wage, labour power, relative surplus population.

Giriş: Sınıf, Siyaset ve Yoksulları Belirlemek ve Yönetmek

“Yoksullar Yasası ve bununla ilgili uygulama 1795 ve 1814 yıllarında aynıydı. Bu yasanın kırdaki nasıl uygulandığını hatırlayalım: kilise, işçinin nominal ücreti ile sadece canını tene tutabilmesi için gerekli tutar arasındaki farkı sadaka biçiminde tamamlıyordu.” (Marx, 2011: 650). Kapital, 1. Cilt.

“Yardıma ve kamu bağışlarına başvurmak zorunda bırakılanların büyük çoğunluğu hangi sınıfa aittir? Görünüşe bakılırsa, sefalet ordusu içerisinde acı çekenlerin büyük çoğunluğu işçi ve emekçiler sınıfından tedarik edilir. İşçi ve emekçilerin, diğerlerinden daha sıklıkla sefalet koşulları içinde bulunmalarının temel nedenleri nedir? Bu nedenlerin çoğu, bu sınıfa özgü ekonomik koşullar tarafından getirilmiştir.”(Akt. Castel, 2003: 263).

IV. Kamu Yardımları ve Özel Yardımseverlik Uluslararası Kongresi'ne C. Biancoli'nin yaptığı müdahaleden (1906, Milan)

“Asgari ücret alıyor, yarı yarıya iyi oluyor.”

(Akt. Kutlu, 2018: 318, 323). Sosyal yardım alan bir kadın, düzensiz bir şekilde ütücülük yapan eşini kastederek hanesinin ücret ve yardımlara dayalı geçim araçlarını anlatıyor.

Bu çalışma, (1) sosyal yardımların ekonomi politik temelleri ile (2) sosyal yardımların (ve yardım alanların) ve yoksulluğun (ve yoksulların) siyaset alanına sınıfsal aidiyetleri ile içerilmesi şeklinde iki konu üzerine düşünmeyi amaçlamaktadır. Yoksulların çalışma yaşamı ve işgücü temelinde tanımlanmasının ya da ayrıştırılmasının, kapitalist üretim ve toplum açısından tarihsel anlamı hangi kavramsal araçlarla kuramsallaştırılabilir?¹ Çalışmanın ağırlığı ilk konuya bağlı yukarıdaki soruya; bu temelde bir tartışma ile bırakmak istediği soru işareti ise, ikinci konuya dayalıdır. İkinci konuya bir değini ile

başlayabiliriz.

Novak (1998: 20), yoksulluğun bir sınıfın (kapitalist sınıf) varoluş şartı olarak kavranışı ile belirli bir gelir düzeyinin altında kalma hali olarak tanımlanması arasındaki tarihsel geçişin, yoksulluğun siyasal bir olgu olmaktan çıkartılması ve siyasetdışlaştırılmasında büyük bir role sahip olduğunu belirtir. Boratav da (2004: 7-9) benzer şekilde, “emek-sermaye karşıtlığının incelenmesini mümkün kılan sınıflararası gelir dağılımı analizinden, kişisel gelir dağılımı analizine” geçildiğini yazar ve bunu, emek aleyhtarı bölüşüm ilişkilerinin sınıflar temelinde izlenebilmesinin neo-liberalizmin meşruiyetini zedeleneyeceği kaygısına karşı “ideolojik bir karşı-hamle” olarak değerlendirir.

Yoksulluğun sınıf kökünden arındırılıp, bir gelir düzeyine indirgenmesi yoksulluğun yönetimi ile de bağlantılıdır ve bu neo-liberalizmin kısa tarihi ile sınırlı da değildir (Yılmaz, 2012: 107-238). Bu olgu, kapitalizmin belirli aralıklarla yoksulluğu ve yoksulları keşfetme eğilimi kadar eskidir. Artık bu noktadan sonra, yoksulluğun belirli gelir düzeylerinin çok ötesinde bir olgu ve işçi sınıfının bütününe ilgilendiren bir iktidar ve seçenek yoksunlukları (Novak, 1998: 24), yoksunluk ve sömürü (Alcock, 2006: 4) sorunu ve sosyal bir ilişki (Jones ve Novak, 1999: 24-26) olduğu gerçeği silinir. Yoksulların neden var olduğundan çok, nasıl olup da halen hayatta kalabildikleri (Özüğurlu, 2006: 53), kimlerin ve kaç kişinin yoksul olduğu temelinde yoksulluğun ölçülmesi ve kapsamı tartışılır (Alcock, 2006: 82). Yoksullar toplumsal aidiyetleri ve “tarihsel oluşum ve belirlenimlerinden soyutlanarak, vatandaş kimliğiyle bir bireye (ya da bireyler toplamına)” dönüştürülürken, yoksulluğun yönetimi asgari geçime indirgenir (Köse ve Bahçe, 2009: 388).² Bu arada, “‘vatandaş’ kategorisinin içerdiği sınıfsız belirlenimlerle donanmış statü, aynı statünün taşıyıcısının sınıfsal deneyimleriyle sürekli olarak” çelişmeye devam eder (Holloway, 2003: 425). Sonuç, yoksulların ve yoksulluğun şu ya da bu düzeyde; ama hep var olacağı bir toplum düzenidir (Burden, 1998: 55; Dean, 2011: 121).

Yoksulluğun ölçülmesi ve istatistikleştirilmesi³ ile yoksulluk yönetimi elele ilerlemiştir. Geçmişte ve günümüzde, yoksulluğun “istatistik aracılığıyla yönetimin düzenleyici müdahalesine açıldığı” görülmektedir (Yılmaz, 2012: 197). Yoksulluk yönetiminin tarihsel, bu yönüyle aslında en eski ve başlıca araçlarından biri olan sosyal yardımları almaya kimlerin uygun olup olmadığının tespiti ile gelir düzeyi arasında bir bağ, hep kurulagelmiştir. Ek olarak, yoksulların, dahası sosyal yardımlarla korunacak yoksulların tespitinde çalışma gücü ve sosyal sigorta yoklamasına dayalı ölçütlerin de devreye girdiği görülür.⁴ Bu tespit sürecinde, yoksulluk üzerine yürütülen araştırmaların da azımsanmayacak bir etkisi olmuştur.⁵ Gerçekten de yoksullara dair özellikle nicel araştırmalarda,

Özüğurlu'nun (2006: 58) ifadeleriyle, "tüm toplumu kesen bir deneyim olarak yoksulluğun sınıfsal içeriğine kayıtsız bir maddi hayat algısı"nın varlığı göze çarpmaktadır.

Nüfusun bir bölümü bu noktadan sonra siyasal alan, kamu ve toplumla kurduğu ilişkide ait olduğu toplumsal sınıftan ayrıştırılarak, bazen salt bir *istatistik*; bazen yüzde 10 ya da 5'lik gelir diliminin altında kalan bir *alt gelir grubu*; bazen gelir, sigorta ve çalışma yoklaması temelinde *muhtaç* kategorileri; bazense sadece *yoksul* kimlikleri ile tanımlanır. Hatta geçmişte olduğu gibi günümüzde de, toplumla kurulan ilişki bakımından, bu kesimlerin yoksulluk yardımları ile geçinip hayatta kalabilenleri için tembel, asalak, yardım bağımlısı gibi nitelermelere başvurulduğu da görülür.⁶

Hangi kategori ve kimlik ile anılırsa anılınsınlar, sosyal yardım alan ve almayan yoksulların siyasal alan ve kamuyla kurdukları ilişkinin toplumsal sınıf aidiyetlerini anımsatmayacak bir içeriğe sahip olması beklenir ve istenir. Böylelikle bir yandan, yoksulluk olgusunun kapitalist toplumdaki temel sınıf oluşumları ile olan bağı gözlerden uzak tutulur, diğer yandan da yoksulluk ve zenginliğin mülkiyet ilişkileri ile olan bağı perdelenir. Artık yoksulluk ve zenginlik toplumsal sınıfları yansıtmayan, hatta saklayan gelir dilimleriyle ölçüldüğü kadar tüketim ve harcama örüntüleri ile birlikte de anılır. ⁷ Oysaki, "kapitalizmde yoksulluk kimliğinin sahipleri vardır" (Köse ve Bahçe, 2009: 392) ve bunlar, emek güçlerinden başka bir şeye sahip olmayanlarla zenginlik üreten araçlara sahip olup çoğunluğun geçimini komuta edenler biçiminde bölünmüş bir toplum bağlamında anlaşılabilir (Novak, 1998: 24):

Emekleriyle geçinmeye çalışanlar, kentlerin varoşlarına yedeklenmiş işsizler ordusu, tarım emekçileri, mülksüz köylüler; yani yarattıklarından daha azını alanlar ve emekçi dahi olmaları mümkün olmayan dışlanmış kitleler. Söz konusu kitleler, kapitalizmin temel ilişkisine tâbi olarak, toplumların tarihinde belirlenirler. Bu belirlenimin sonucunda oluşan kitlelerin toplumsal kimlikleri "yoksullar" değil, ait oldukları sınıflardır. Çok farklı toplumsal konumlanışlara sahip bu kitlelerin "yoksullukta" ortaklaşmalarının nedeni, yarattıkları değere üretim araçlarının mülkiyetine sahip sınıfların doğrudan ya da dolaylı olarak el koymaları ya da onları değer sürecinin dışına itmeleridir. (Köse ve Bahçe, 2009: 392)

Muhtemel ki, toplumsal sınıfların ortaya çıkışları ve siyasal alan ve kamuyla kurdukları ilişkide görünürlükleri ile sınıfsal mücadelelerin oluşumu arasında bir bağ vardır. Ve yine muhtemelen bu nedenle yoksulluğun, sosyal yardımların ve yoksulluk yönetiminin iktidarlarca, siyasal bir olgu olmaktan çıkartılması ve

siyasetdışılaştırılmasının içiçe geçtiği de görülmektedir. Bu noktada, tarihsel kapitalizmin farklı aşamalarında Yoksul Yasaları ya da yoksulluğu azaltma stratejileri biçiminde ortaya çıkan “yoksullukla mücadele” pratikleri,⁸ sadece gerçek bir sorun olan yoksulluğun hafifletilmesine dönük sosyal politikalarından ibaret görülemez. Bu pratikler aynı zamanda kapitalizmin varlığı ve devamlılığı açısından gerçekten bir sorun olarak kavranan yoksulların, sınıf aidiyetleri temelinde mücadele imkânı ve kapasitesinin soğurulmasını, en azından kontrol altına alınmasını amaç edinmiş de olmalıdır. Ki bu, sınıf köküyle yoksulluğun ve sınıf aidiyetleriyle yoksulların siyasal alandan dışlanması ile birlikte yaşama geçmiştir. Şüphesiz bu belirleme, yoksulların mevcut politik denklemlerin tamamen dışına itildikleri anlamına da gelmez. Aksine, yoksulluk ve sosyal yardımların, “yoksullukla mücadele” ve klientalist refah siyasetleri temelinde sosyal/sınıfsal mücadelelerden arındırılmış bir siyasal alana içerildiklerini söylemek de mümkündür.

Sosyal Yardımların Sınıf Analizinin Kavramları

Sınıf, yoksulluk yönetimi ve sosyal yardım bağına dönük yukarıda çizilen çerçevenin ardından, konuyu sosyal yardımlara doğru daraltabiliriz. Sosyal yardımlar, tarihsel ve güncel olarak ağırlıklı bir biçimde yoksulluğun kavramsal ve olgusal dünyası içerisinde tartışılmalıdır. Literatürde yoksulluk ve sosyal yardımların piyasa, çalışma ve metalaşma/metadışılaştırma kavrayışı temelinde açıklandığı (Gökçeoğlu Balcı, 2007; Buğra, 2008; Arın, 2013; Urhan ve Urhan, 2015), sosyal yardımların varlığı ve artışının ise yoksulluk, gelir yetersizliği ve işsizlik gibi kapitalizm altında yeni biçimler alan olgular temelinde ele alındığı (Howell, 2001; Buğra, 2008; Demir Şeker, 2008; Sallan Gül ve Gül, 2008; World Bank, 2007; T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, 2010; Ünlütürk Ulutaş, 2015) görülmektedir. Farklı kuramsal arkaplanlara sahip olan bu açıklama biçimleri yanlış değil, hatta olgusal düzeyde doğrudur da; ancak her biri nedensellik ilişkileri ve analitik düzeyde sosyal yardımlar ile birikimin düzenlenmesine ve üretim süreçlerine, dolayısıyla toplumsal sınıflara ve sınıf ilişkilerine ait dinamikler arasındaki bağı görünmez kılan bir sonucu da beraberinde getirebilmektedir. Bir diğer anlatımla yoksulluk, sosyal yardımlar ve sosyal yardımlarda artışı açıklarken başvurulan kavram (piyasa, çalışma, metalaşma/metadışılaştırma) ve olgular (yoksulluk, gelir yetersizliği, işsizlik), üretim noktası ve sınıf temelinde ele alınmamaktadır. Böylelikle, ya Polanyici etkiler altında soyutlama düzeyini üretim yerine piyasanın oluşturduğu kavramsal çerçevelerin benimsendiği ya da çözümleme birimi ile gözlem birimini aynı potada eriten, olguyu (sosyal yardım) kavramla (üretim noktası, sınıf ve bağı -yeni- kavramlar) değil, yine olguyla (yoksulluk, gelir yetersizliği, işsizlik) açıklayan çözümleme biçimlerinin varlığı gözlemlenmektedir. Bu çalışmanın

temel sorusu, sosyal yardım ve üretim noktası ve sınıf arasındaki ilişkiler alanının açıklanması üzerine kuruludur. Bu açıklamayı, sosyal yardımların sınıf çözümlemesi olarak belirleyebiliriz.⁹

Sosyal yardımların sınıf çözümlemesi kapitalist üretim tarzı, sermaye birikimi gibi üst soyutlama düzeylerinin ötesinde, doğrudan ve özel olarak sosyal yardımların sınıf çözümlemesine ilişkin politik iktisadın kavramlarını yansıtmalıdır. Bir diğer anlatımla, en üst soyutlama düzeyi ile olguları birbirine bağlayacak kavramsal araçları içermelidir. Ayrıca bu kavramsal araçlar doğrultusunda, sosyal yardımlara ait olgular dünyasının (somutun) zenginliğini açıklamaya yarayan kimi alt kavramsallaştırma girişimleri gündeme gelebilir. Bu çalışma, bu üç kavramsal düzeyin belirlenmesi üzerine kuruludur. Bu çerçevede, kuramsallaştırmaya dönük yönelimlerden, doğrudan olgudan türeyen kimi alt kavramsallaştırma çabaları doğrultusunda bir tanım geliştirme amacı, bu çalışmanın sınırlarını oluşturmaktadır.

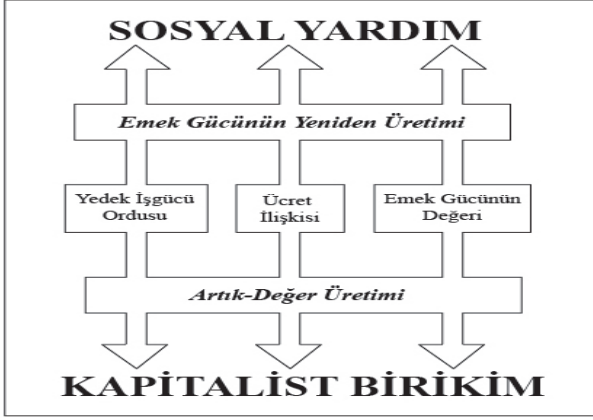
Bu sınırlar dahilinde, sosyal politika disiplininin kimi terimleri ile sosyal yardımlara ilişkin gerçekliğe ait gözlemlenebilir ilişkiler, Marksist çözümleme çerçevesi temelinde yeniden kavramlaştırılabilir. Tablo 1 ve Şekil 1’de gösterilen çerçeve şema, sosyal yardımların sınıf çözümlemesinin farklı soyutlama düzeylerinde kullanılabilecek kavramları içeren bir kuramsal model denemesi olarak değerlendirilebilir.

Tablo 1. Sosyal Yardımların Sınıf Çözümlemesinin Kavramları

Olgu	Soyutlama düzeyi	Kavramsal araçlar
Sosyal Yardım (Ayni ve Nakdi)	Üst	Kapitalist birikim
	Orta	Yedek işgücü ordusu, Ücret, Emek gücünün değeri
	Alt	Geçim araçlarının değişim yoluyla elde edilememesi, Ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı, Emek gücünün ve hanenin yeniden üretimi, Fiyatlandırılmamış geçim alanı, Emek gücünün yeniden üretiminin ücretdışlaştırılması, Sermayeye aktarılan bir transfer biçimi

Kaynak: Çalışma içerisinde türetilmiştir.

Şekil 1. Kapitalist Birikim ve Sosyal Yardım Bağlantıları: Sosyal Yardımın Genel Yasası

Kaynak: Kutlu, 2015: 52.

Şekil 1, Tablo 1’de sosyal yardımların sınıf çözümlemesinin farklı soyutlama düzeyleri ve kavramları arasındaki bağlantıları göstermektedir.¹⁰ Şekil 1’de temsil olunan önermeye göre, sosyal yardımlar kapitalist birikim ile emek gücünün yeniden üretimi ve artık-değer üretimine uyum sağlayarak ve birbiriyle içsel bağlantıya sahip olan, yedek işgücü ordusu, ücret ilişkisi ve emek gücünün değeri başlıkları ile ilişkilenerken birleşir.

Çalışmada, sosyal yardımların çözümlenmesinde ücret bağı, daha özel bir kavram olarak ücret ilişkisini¹¹ ön plana çıkartan bir yaklaşım benimseyeceğiz.¹² Bunu yaparken, Marksist ücret yaklaşımını¹³ ayrı bir başlık altında değerlendirmiyor; çalışmanın yedek işgücü ordusu, emek gücünün değeri ve ücret ilişkisi gibi farklı bölümlerine dağılmış bir biçimde ele alıyoruz. Öncelikle refahın oluşumunda ücretin tarihsel yerine ilişkin kimi değiniler yapmakla yetinelim.

Refah, Risklerin Tazmini, Ücret İlişkisi ve Kamu Müdahalesinde Dönüşüm

Kapitalizm ve refah arasındaki ilişkide, sosyal ve ekonomik ihtiyaçların karşılanması ve risklerin tazmini, sosyal ve ekonomik politikalarla mümkün olabilmıştır (Esping-Andersen, 2008a: 34-35, 39-40; Topak, 2012: 15). Devletin sosyal ve ekonomik politikalara dayalı gücü, emek gücünün¹⁴ ve çalışan nüfusun yeniden üretimini düzenlemeye ve çalışmayan nüfusun bakımının ve geçiminin sağlanmasına yönelmiştir (Gough, 1979: 44-45, 48).

Refahın yaygınlaşması ve refah devletinin oluşum sürecinde¹⁵ işsizlik, engellilik, maluliyet, yaşlılık, emeklilik, iş kazası ve meslek hastalıkları gibi nedenlerin bir sonucu olarak ücret ilişkisinin dışında kalmış olanlar da ekonomik ve sosyal koruma kapsamına alınmıştır. Tarihsel olarak sosyal hakların oluştuğu süreç, geçici ya da kalıcı bir biçimde işgücü piyasası dışına düşmüş kesimlerin ve onlara bağımlı nüfusun, karşılaşılan ekonomik ve sosyal riske göre kısa ya da uzun süreli ücret bağımlılığı içerisine düşmeden,¹⁶ çeşitli sosyal yararlar aracılığıyla yaşamlarını sürdürebilmelerine olanak tanımıştır.¹⁷ Öte yandan sadece geçici ya da uzun süreli işsiz kalanlar ya da emekli olanlar değil, ücretli istihdam ilişkisi içerisine girenlerin de,¹⁸ yetersiz gelir dolayısıyla karşılaşılabilecekleri ekonomik ve sosyal riskler azalmış; çalışan yoksulluğu sönümlenmiştir.¹⁹

Buna karşın, sosyal ve ekonomik risklerin tazminine ilişkin bu gelişmeler,

- geniş kitlelerin sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmasında ücret ilişkisinin öncelikli yerini değiştirmemiş;²⁰

- ücret sistemini tamamlayıcı nitelikte sosyal düzenlemeler olarak olgunlaşmış;

- ücret ve işgücü piyasasına katılım, refahın temel kaynağı olarak kabul edilmiş;

- ücret ilişkisi, bu yapı içerisinde kapitalizm, devlet, toplum ve refah arasındaki ilişkide bir tür temel bağlantı mekanizması niteliği taşımıştır.²¹

Nitekim, sosyal güvenlik tekniklerinden yararlanma da aktifleşmeye dayalı olarak gerçekleşmiştir.²² Görüleceği üzere, kapitalizm ve refah arasındaki ilişki ve yoksulluğun yönetimi, ücret ilişkisinin önceliğine göre oluşmuş (Brunhoff, 2009: 405); geçimi koruyup sürdürebilmenin temel aracının formel işgücü piyasasında istihdam vasıtasıyla mümkün olabileceği (Gough, 2006: 244) prensibini esas almış; emeğin düzenlenmesi biçiminde gerçekleşmiş ve yedek işgücü ordusu ile işgücü piyasası arasındaki ilişkiyi düzenlemiştir (Fox Piven ve Cloward, 1993: xvii, 3; Castel, 2003). İşgücü piyasalarının ücret ilişkisinin yaygınlaşmasına dönük düzenlenmesi, sosyal refahın oluşumundaki temel parametrelerden biri olarak belirmiştir.

Sosyal refahın oluşumuna dönük düzenlemeler, aynı zamanda devlet ve işgücü piyasası arasındaki bir ilişki biçimi ya da devletin işgücü piyasasına bir müdahalesi olarak da gerçekleşmiştir. Devletin bu müdahalesi aracılığıyla, hem refah görelisi anlamda, sosyal ücret biçimini alarak sosyalleşmiş hem de işgücü dışındaki nüfus grupları çalışma yaşamına çekilebilmiş ve ücretlilik

ilişkisi yaygınlaşabilmiştir (Ankerloo, 2015: 551). Kapitalizmin farklı gelişim dönemlerinde farklı biçimler almış olan devlet müdahalesi, her dönem kendi içerisinde ücret sistemi bakımından kimi özgünlükleri barındırmıştır.²³

Buna göre neo-liberal evrede, ücretlerin ve ücret pazarlığının kitlesel tüketim bağından kurtulmuş bir biçimde, bireysel işçi ve işveren ya da firma düzeyine indirgenerek toplu sözleşmesiz, esnek ve düşük ücret sistemi altında bir tür müdahalesizlik alanı olarak yeniden inşa edilmek istendiği de gözlemlenmektedir (Jessop, 1994: 259-267; Peck, 1996: 195-196; Standing, 1999: 88-97). Bu temelde, belirgin bir paradigma değişimine koşut olarak sosyal politikanın hedef kitlesi, küresel bir eğilim olarak en yoksullarla sınırlandırılmış; sosyal ve ekonomik risklerin tazmini ilkesine dayalı devletin işgücü piyasasına müdahalesi anlayışının yerine sosyal risk yönetimi yaklaşımı benimsenmiştir (Özügür, 2003: 64-65; Yalman, 2007; Deacon, 2008: 129-132). Böylelikle, sosyal yardımların, neo-liberal dönüşüm programlarının tamamlayıcı sosyal boyutunu oluşturacak şekilde, yoksulluğu azaltma stratejileri ile de birleşerek ve küresel sosyal politika transferinin bir parçası olarak, küresel kapitalizmin temel bir sosyal koruma tekniği halini aldığı söylenebilir (Standing, 1996: 236; Clayton ve Pontusson, 2000: 321, 325, 330; Ferrera, 2005: 133; Barrientos, 2013).

Sosyal Yardım Nedir?

Sosyal yardımlar, “zorunlu katılma ilkesine dayanmayan ya da katılma ile karşılığı (yapılan yardım) arasında bir ilişki bulunmayan genel devlet bütçesi ya da belirli bir amaca ayrılmış özel vergilerle finanse edilen kamu yardımları”dır (Güzel ve Okur, 2002: 568). Sosyal yardımlar ayrıca, “olağanüstü bir durum nedeniyle veya sosyal güvenliğe dahil olmadıkları için veya sosyal güvenliğe dahil olsalar dahi, sosyal güvenliğin sağladığı emeklilik veya işsizlik gelir desteğinin yeterli olmamasından dolayı yeterli gelire sahip olmadıkları için yoksul olanlara sağlanan gelir transferleri” (Arın, 2013: 236) olarak da tanımlanabilmektedir. Sosyal yardımlar kapsamında, belirli bir gelirin altındakilere dönük nakdi yararlar; belirli gruplara yönelik gelir destekleri ve aynı destekler bulunmaktadır (Ditch, 1999: 116; Howell, 2001: 257; Zastrow, 2013: 183-185).

Sosyal yardımlar, bir sosyal güvenlik rejimi içerisinde “son çare” olarak nitelendirilebilecek yararlardır (Ditch, 1999: 115-116; Ferrera, 2005: 131). “Sosyal yardımlar kişileri, durumları ve özelliklerine göre, en kısa sürede kendi kendilerine yeterli hale getirerek muhtaçlıktan kurtarmak amacını” taşır (Çengelci, 1993: 10). “Sosyal yardımlarda izlenen amaç yardım görenin mümkün olan en kısa sürede yeniden çalışabilme, gelir sağlama ve böylece

kendi geçimini sağlama olanağına kavuşturulmasıdır” (Dilik, 1980: 70). Yardım alanın mümkün olan en kısa sürede yardımsız yaşamasının amacı, “kendi kendilerine yetmeye dönük yardım” olarak da betimlenebilir. Bu nedenle, sosyal yardımlar kapsamındaki ihtiyaç tespiti ölçütlerindeki temel amaç, kişileri “çalışmaya özendirmektir” (Arın, 2013: 238; Zastrow, 2013: 184). Bu çerçevede, sosyal yardımlara ait düzenleyici ilkeler, son çare sosyal güvenlik tekniği olması nedeniyle tamamlayıcılık; gelir, sigorta ve çalışma yoklamalarını temel alan ihtiyaç tespiti süreçleri; geçici ve en kısa süreli destek; kendi kendine yeter hale getirme olarak belirlenebilir (Kutlu, 2016: 108-109).

Ara Not: Terim ve Teori

Sosyal yardım tanımlarında, sosyal yardımların örgütlenmesine ilişkin düzenleyici ilkeler olan son çare olma, çalışma yaşamına dahil etme, kendi kendine yeter hale getirme ve işgücüne katma konusu vurgulansa da, bu ilkelere kuramsal bir açıklayıcılık düzeyi atfedilmediği ve bu kaynağa ilişkin bir kavramsallaştırmaya gidilmediği gözlemlenmektedir. Bu çalışmanın temel amaçlarından biri, sosyal yardım tanımlarında terim düzeyinde kalan düzenleyici ilkelerin kuramsal temellerini belirleyebilmektir.

Emek Gücünün Arzı ve Yeniden Üretimi, Ücret İlişkisi ve Sosyal Yardım Bağı

Bu aşamada, teknik çerçevesi yukarıda özetlenen sosyal yardımları, kuramsal model önermemiz temelinde, soyutlama düzeyinde ele almaya çalışalım.

Kapitalist birikim, toplumsal yaşamın bütününe ilgilendiren ve kapsayan bir olgudur (Saad-Filho, 2006: 75-76). Bu bütünlük içerisinde, sosyal refahın oluşumu, birikimin işleyişinin garanti altına alınması bakımından emek gücünün yeniden üretimini sağlayan kamusal müdahale biçimlerinin varlığı ile mümkün hale gelir (Gough, 1979: 44-45, 48; Jessop, 1993: 8). Kamunun refah yaratma işlevi, birikimin işleyişi ve piyasanın düzenlenmesinin yanı sıra, birikim sürecinde kullanılacak emek gücünün teminini de içermektedir. Bu işlev, toplumu baskılayıp denetim altında tutarak onu kapitalist ekonominin gereksinimleri ile uyumlu hale getirme rolünü de kapsar (Gough, 1979: 12).

Sosyal yardımlar kapitalist birikim ve emek gücünün yeniden üretimi arasındaki ilişkinin işleyişi ve düzenlenmesi ile bağlantılıdır ve çalışma kapasitesinin korunup sürdürülmesini içerir. Kapitalist birikim, emek gücünün satışının sürekliliğini sağlayan ve emek gücünün yeniden üretimini de içeren kimi koşullara bağlıdır. Arın (2013: 5), “sermaye birikiminin sürmesi için malların üretimini ve mübadelesini kolaylaştıracak” önkoşulları; “üretimin genel teknik önkoşulları”, “üretimin genel toplumsal önkoşulları” ve “emek-gücünün yeniden

üretim önkoşulları” şeklinde üç başlık altında ele alır. Bu bölümlendirmeyi temel aldığımızda, sosyal yardımları, “üretimin genel toplumsal önkoşulları” ile “emek-gücünün yeniden üretim koşulları”na yerleştirmek mümkün gözükmemektedir.

Yeniden üretim, günlük bir yeniden üretimden ibaret değildir, bağımlı nüfusun, hanenin, hane içi kadın emeği ile çocukların ve nüfusun çalışmayan kesimlerinin belirli bir bakım ve geçim düzeyi içerisinde tutulmasını sağlayacak kuşaklararası bir yeniden üretimi de kapsar (Gough, 1979: 46; Novak, 1998: 21-22; Resistance Books, 2008: 26).²⁴ Bu bakım ve geçim düzeyinin hanehalklarını emek güçlerini satmaktan vazgeçirmeyecek bir düzeyde olması gerekir. Böylelikle, potansiyel ya da fiilen sosyal yardım yararlanıcısı konumunda olup Marx’ın faal emek ordusu tanımı dışında kalan ve yedek işgücü ordusuna yerleştirilebilecek (Gough, 1979: 48) bu nüfus kesimlerinin, sosyal yardımla olan ilişkisi, üretim noktası ile olan ilişki biçimlerine göre belirlenebilmektedir. Dolayısıyla, nüfusun çalışmayan grupları, emek güçlerini satıp çalışmaya başlayacakları ana kadar yeniden üretilecekleri ve aynı zamanda onları emek güçlerini satmaya zorlayan bir bakım ve geçim düzeyi içerisinde tutulmaya çalışılırlar (Kutlu, 2015: 34).

Bu noktada, emek gücünün yeniden üretimi ile emek gücünün arzı arasındaki ilişki önem kazanır. Emek gücü, artık-değerin üretimine uygun koşullar içinde yeniden üretilmelidir (Harvey, 2012a: 93). Artık-değer üretiminin gerçekleştirilebilmesi için birikimin ritmiyle uyumlu ölçüde emek gücü miktarı gerekir. Bu nedenle kapitalist birikim, hayatta kalabilmek için emek gücünü arz etmek zorunda olan nüfus kesimlerini sürekli olarak artırma eğilimindedir (Harvey, 2012a: 234). Emek gücünün yeniden üretim koşulları ve bu koşulların düzenlenmesi, emek gücü arzının sürekliliğini de içerir. Emek gücü arzının sürekliliğinin sağlanabilmesi, işçi ve kendisine bağımlı nüfusun yeniden üretimi bakımından ücrete alternatif olacak bir geçim aracının varlığı ile çelişir. Bu nüfus, emek gücünün yeniden üretimini mümkün olabildiği ölçüde ücret dışı geçim yolları ile sağlamamalıdır (Picchio, 1992: 9). Bu nedenle emek gücünün yeniden üretimini sağlayacak geçim araçlarının, artık-değer üretiminin gerçekleştirilmesini, kapitalist işgücü piyasası ve ücret ilişkisinin oluşumunu engellemeyecek bir koruma düzeyine sahip olması gerekir (Dean, 1991: 165). Bu, devletin işçileri “emek güçlerini satma zoruretiden kurtaracak ücretli emek dışındaki geçim yollarını kolayca bulamamalarını sağlama” zorunluluğunu beraberinde getirir (Wood, 2006: 162). O halde, emek gücünün satışı, emek gücü sahiplerinin ücretli emeğe karşı geçerli ve yeterli miktarda gelir ve geçim aracı alternatifleri olmaması nedeniyle (Dean, 1991: 165), koşulları devlet tarafından da sağlanan bir zorunluluk²⁵ halini alır.

Sosyal yardımların emek gücünün satış koşullarını ortadan kaldırmayacak

özelliklere sahip olması, bu nedenden kaynaklanır. Sosyal yardım tanımlarında belirtildiği üzere, sosyal yardımların bir amacı da gelir, sigorta ve çalışma yoklamalarını da içerecek şekilde ücretli çalışmaya katılma amacıyla emek gücünün satış koşullarının sağlanmasıdır. Bu nedenle sosyal yardımlar, emek gücünün satışını garanti altına alan “üretim genel toplumsal önkoşulları” ve “emek-gücünün yeniden üretim koşulları” ile birleşir (Arın, 2013: 5, 237-238). Sosyal yardımlar, yedek işgücü ordusu temelinde gerçekleşen “emek gücünün arzı üzerinde kurulan kapitalist bir kontrol” mekanizması gibi işler (Harvey, 2012a: 230). Sosyal yardımlar, bu koşulların yeniden üretim sürecine dahil olarak, birikimin ritmiyle uyumlu miktarda emek gücünün gerektiğinde faal emek ordusuna, gerektiğinde ise yedek işgücü ordusuna dağılacak ve ücretler arasında rekabeti kızıştıracak şekilde işgücü piyasasında dolaşmasının koşullarını hazırlayan bir geçim ve koruma aracı niteliği taşır.

Yedek İşgücü Ordusu, Ücret İlişkisi, Yoksulluk ve Sosyal Yardımlar

Yedek işgücü ordusu ve sosyal yardımlar arasındaki ilişki artık-değer üretimi, sermayenin organik bileşimi ve nüfus yasası gibi kimi oluşum dinamiklerine ve bağlantı noktalarına tabidir.

Birikim, Görelî Artık Nüfus, Ücret, Sosyal Yardım

Kapitalist birikimin temelinde artık-değer üretimi vardır. Artık-değer üretimi mutlak ve görelî olmak üzere, iki biçime sahiptir. İşgününün uzatılmasına dayalı mutlak artık-değer üretiminin emek gücünün fiziksel yeniden üretiminden kaynaklı belirli sınırları vardır. Bu nedenle sermaye, mutlak-artık değer üretimini dışlamayacak şekilde, görelî artık-değer üretimine yönelir. Kapitalist birikim ve rekabet yasalarının bir parçası olan görelî artık-değer üretimi ile, işgünü içerisinde üretimin gerçekleştirilmesi için gerekli emek zaman kısaltılıp ek emek zaman artırılarak, sömürü oranının, mutlak artık-değere göre yükseltilmesi hedeflenir. Görelî artık-değer üretimi, kapitalist üretimin tarihsel bir eğilimdir ve emek üretkenliğini teknik donanımı artırıp emekten bağımsızlaştırarak gerçekleştirmenin bir biçimidir. Bu nedenle, görelî artık nüfusun varlığı, görelî artık-değer üretiminin zorunlu ve gerekli bir sonucudur (Nikitin, 1995: 87-88; Marx, 2011: 305-313, 392-393, 488; Slater, 2015: 520-522; Harvey, 2012b: 180-188).

Görelî artık nüfus, başta sermayenin organik bileşimindeki değişim eğilimleri olmak üzere, sermaye birikiminin etki alanının genişlemesine ve kapitalist toplumsal yapıdaki değişim dinamiklerine de tabidir.²⁶ Emek gücünün, görelî artık nüfus ya da yedek işgücü ordusu²⁷ ve faal emek ordusu “arasında dağılımını

belirleyen asıl unsur, işgücü arzının hacminden çok yatırılan sermayenin niteliği ve bileşimidir” (Işıkli, 1975: 55). Marx’a (2011: 592-593, 601-602) göre, sermayenin değer bileşimi, üretim araçlarının canlı emek gücüne bölünmesini ifade eden sermayenin teknik bileşimindeki değişimleri yansıtır. Marx buna sermayenin organik bileşimi der. Sermayenin değer bileşimi, sermayenin değişmez (üretim araçlarının değeri) ve değişir (ücretler) kısımlarının oranına göre belirlenir. Marx’a göre, “üretim araçlarının büyüklüğü”, emek gücüne göre artış eğilimindedir ve “sermayenin teknik bileşimindeki bu değişme, üretim araçları kütesinde, bu kütleyle canlandıran emek gücü kütesiyle karşılaştırmalı olarak gerçekleşen büyüme, sermayenin değer bileşiminde, sermayenin değişmez kısmının değişir kısmı aleyhine büyümesiyle yansır”. Sermayenin organik bileşimindeki bu değişme, emek gücü talebini de azaltır. Bu nedenle, kapitalist üretim açısından “işsizlik bir sapma değil, kapitalist üretim tarzının ayrılmaz bir parçasıdır” (Braverman, 2008: 352) ve artık-değerin ve artık-değere el koyan sınıfın varlık koşuludur (Sweezy, 1997: 98).

Marx’a (2011: 735) göre, kapitalizm, “ücretli işçiyi durmadan ücretli işçi olarak yeniden üretmekle” kalmaz, “aynı zamanda sürekli olarak sermaye birikimine oranla bir görelî ücretli işçi nüfusu fazlası” da üretir.²⁸ “İşçilerin üretime çekilme ritmi”ni azaltan (Nikitin, 1995: 108) ve “artan üretime oranla”, işçilerin bir bölümünü sürekli olarak “serbest hale” getiren (Marx, 2011: 611) bu eğilim, görelî artık nüfusun varlık koşullarını da yaratır.²⁹ Marx’a göre bu “kapitalist üretim tarzına özgü bir nüfus yasası”dır (Marx, 2011: 609).

Yedek işgücü ordusu ya da görelî artık nüfus, kapitalist birikimin zorunlu bir sonucu, ayrılmaz bir parçası ve varlık koşuludur. Marx (2011: 619-623), görelî artık nüfusu “akıcı, saklı ve durgun” olmak üzere üç bölmeye ayırarak inceler. Marx (2011: 619-620), üretime kitlesel bir şekilde katılan ve işsiz kalan nüfus dilimini, görelî artık nüfusun “akıcı” tabakası olarak tanımlar. Bu tabaka, halihazırda işçileşmiştir ve ağırlıklı olarak kentlerde ve sanayi merkezlerinde yaşar; işsizlik dönemini atlatıp, “birikim koşulları iyileşince tekrar” faal emek ordusu saflarına katılır (Harvey, 2012b: 295). Görelî artık nüfusun “saklı” tabakası, sermaye birikiminin yaygınlaşmasıyla (mülksüzleşme, ilkel birikim, emek ve geçim araçlarından koparıma süreçleri ve tarımsal çözülüş), kırdan kopup kentlerde çalışmaya hazır emek gücü ordusundan oluşur (Marx, 2011: 620-621). Bu tabaka henüz işçileşmemiştir ve “büyük sanayinin yerinden ettiği ve emek pazarına girmeye zorladığı küçük burjuva bağımsız üreticileri ve zanaatkârları da içerebilir” (Harvey, 2012b: 295-296). Görelî artık nüfusun “durgun” tabakası, faal emek ordusunun tümüyle düzensiz işlerde çalıştırılan bir bölümüdür. Marx’a göre, bu kesimin “yaşam koşulları işçi sınıfının ortalama normal düzeyinin altına düşer”. Uzun çalışma saatleri ve düşük ücret bu

tabakanın ayırt edici özelliklerinden biridir (Marx, 2011: 621). Marx (2011: 622), durgun artık nüfusa, “sefalet alanı” olarak nitelendirdiği, “en dipteki tortuyu” yerleştirir. Bu bölmede, suç alanı dışında, çalışabilecek ve çalışmayacak durumdakiler, yetim ve yoksul çocuklar bulunur. Ücretli çalışmaya katılması neredeyse imkânsız (Harvey, 2012b: 296) olan bu kesimler, “sürekli işsizler katmanı” olarak betimlenebilir ve “yoksullaşarak sadakaya muhtaç duruma gelmeye” mahkûmdur (Fine ve Saad-Filho, 2012: 108).

Yedek işgücü ordusunun oluşumu, ücretlerin bir sınıf ilişkisi ve sınıf mücadelesinin konusu olması ile yakından bağlantılıdır. İşgücü piyasasında ücretlilik ilişkisi ile yedek işgücü ordusu dinamikleri arasında yakın bir ilişki bulunur. Sweezy (1997: 93), yedek işgücü ordusunun saflarını genişletecek, “emek tasarrufu sağlayan makinelerin kullanılmaya başlanması”nın, “kapitalistlerin ücret artışlarına karşı (...) verdikleri dolaysız bir cevap” olduğunu belirtmektedir. Işıklı’ya (1975: 55) göre:

Kapitalistler, kapitalist gelişmenin belli bir aşamasından sonra yapacakları yeni yatırımlarda, daha az emek, buna karşılık daha çok makine, hammadde... kullanımına elveren teknikleri tercih ederler. Yani, değişmeyen sermaye, değişen sermayeye kıyasla daha büyük oranda yatırılmaya başlanır. Böylelikle, kapitalistler, işgücü taleplerini büyütmelerinin sonucu olarak beliren ücret artışına bir tepki olmak üzere, işgücü taleplerini daraltma yönünde –ancak başka bir yolla- yeni bir gelişmeyi başlatmış olurlar. Yatırılan sermayenin hacmi büyüse bile toplam işgücü talebi azalmış olabilir.

Yedek işgücü ordusunun varlığı ile “emek arz ve talebi yasası doğru çizgi üzerinde tutulur, ücret oynamaları kapitalist sömürüye uygun sınırlar içine alınır (Marx, 2011: 735). Birikim ve ücret arasındaki ilişki, ücretleri artıran ve bastıran eğilimleri içerir. Birikim, emek gücü talebini artırdığı ölçüde ücretlerde de bir artış yaratma eğilimini taşır. Bununla birlikte, görelî emek gücü fazlası yarattığı ölçüde de faal emek ordusu üzerinde ücretlerin ve ücret artışı taleplerinin bastırılması, yönünde bir baskı oluşturur (Işıklı, 1975: 58; Behar, 1981: 20; Selik, 1982: 64; Harvey, 2012a: 229). İşçilerin kendi aralarındaki rekabeti, ücret ve çalışma koşulları üzerinde, “sermaye ile aynı doğrultuda” bir basınç uygular (Lebowitz, 2006: 115).³⁰ Marx’a (2011: 735) göre, görelî ücretli işçi nüfusu fazlasının “ücretler üzerinde aşağıya doğru basınç yapmaması mümkün değildir”.³¹ Ancak ücretler üzerindeki bu basıncın sağlanabilmesi için işçileşmenin yaygınlaşması ve çalışanlar ile çalışmayanlar arasındaki iş rekabetinin sürmesi gerekir. Bu nedenle, çalışmayan nüfusun yeniden üretimi yetmez; emek gücünün ücretler üzerinde baskı yaratabilecek bir şekilde sunumunun koşullarının oluşturulması gerekir. Yedek işgücü ordusu faal emek ordusuna göre ne kadar büyükse,

mevcut işler için rekabet o kadar büyük, ücretler de o kadar düşük olur (Fine ve Saad-Filho, 2012: 108). Sosyal yardımlar, bu koşulların yeniden üretim sürecine dahil olur. İzleyen bölümde bu noktayı derinleştirelim.

Görelî Artık Nüfus, Görelî Gerekli Emek, Ücret, Yoksulluk, Sosyal Yardım

Ücret ve yoksulluk arasındaki ilişki, ücretlileri ve ücretli istihdamdan dışlananları birlikte içerir (Novak, 1998: 20). Ücretli istihdamdan dışlanan “serbest işçi”leri ya da tümüyle düzensiz işlerde çalışanları da barındıran yedek işgücü ordusu, aynı zamanda bir yoksullar ordusudur. Marx’a (2003: 88) göre, “serbest işçi kavramında onun bir yoksul olduğu zaten içerilir”. “Fazla nüfusun artması yoksullaşma ile özdeştir” ve sermaye emek gücünün yeniden üretiminin yaratacağı maliyetlerden kurtulmak amacıyla, yani “kendi kârı için nüfusun bir kısmını yoksullaştırır” (Marx, 2011: 610-611). Marx (2011: 622), zenginlik, sermaye, yedek ve faal işgücü ordusu ile yoksulluk arasındaki ilişkiyi, “kapitalist birikimin mutlak, genel yasası” şeklinde formüle eder. Görelî artık nüfusla sefalet bir aradadır ve sermaye birikimi, ona “karşılık gelen bir sefalet birikimi”ni de getirir (Marx, 2011: 622-624).

Emek gücünün yeniden üretimi için gerekli olan görelî gerekli-emeğin azalması, görelî artık-değerin artırılmasının zorunlu bir sonucudur. Böylece, yoksul artı-nüfusun korunması ve beslenerek emek gücünü satmaya hazır bir halde bulunması kapitalizmin tarihsel bir konusu olagelmiştir. Sosyal yardım ise, bunun tarihsel araçlarından biridir. Marx’a göre, gerekli emeği ile geçinemeyen bu nüfus geçim araçlarını değişim yoluyla değil, “gelirden onun için ayrılan sadakayla elde eder” (Marx, 2003: 88, 93). Marx’ın burada sadaka olarak betimlediği geçim aracı sosyal yardımdır. O halde, gerekli emeği ile geçinemeyen ve yoksullaşan nüfus kesimlerinin, sosyal yardımlar yoluyla beslenmesi, aynı zamanda, sermayenin kârının garanti altına alınmasının da bir koşuludur.

Marx (2003: 88), serbest işçinin “yaşam gereksinimleri”ni sağlamak ve emek gücünü yeniden üretmek için gerekli “nesnel varlıktan yoksun” olduğunu söyler. Bu nesnel varlığın sermaye birikiminin yaygınlaşma eğilimleri temelinde, genel olarak ücretler olduğu belirlenebilir. Emek gücünün yeniden üretiminin ücret üzerinden karşılanmadığı durumlarda, devreye sosyal yardımlar girer. Marx (2011: 631), emek gücünü satma olanağını yitirenlerin, “ancak kamu kurumlarından sağlanan sadakalarla” canlı kalabildiklerini anlatmaktadır. Emek gücü, “kullanılacak durumda olmayan ya da satılmayan her meta gibi geçici olarak ‘değerini yitirmiş’ olan işsiz veya hasta işçinin geçimini” sağlayamaz ve bu nedenle, emek gücünün yeniden üretim değerinin karşılanmasını sağlayacak yardım kurumlarına gereksinim duyulur (Brunhoff, 2009: 404).

Bu arada, emek gücünün yeniden üretimi için gerekli “nesnel varlığa” erişebilmiş olmasına karşın, geçim araçlarını değişim yoluyla halen elde edemeyenlerin, yani çalışan yoksulların çalışma kapasitelerinin de ücretin üzerine eklenen sosyal yardımlar aracılığıyla yeniden üretildiği görülür. O halde, sosyal yardımları “*ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı*”³² olarak tanımlayabiliriz. Bu ilişki bir yönüyle “*emek gücünün yeniden üretiminin ücretdışılaştırılması*”³³ olarak da kavramlaştırılabilir. Emek gücünün yeniden üretiminin ücretdışılaştırılması, kavramsal temellerini bir yönüyle Marx’ın (2003: 88, 92-93) görelî gerekli emek ve görelî gereksiz emek gücü ayırımında bulur. Bu, işsizlik ve düzensiz çalışma biçiminde açığa çıkan bir artı nüfus oluşumudur. Bu nüfusun korunması, “bizzat emek-gücünün emeği ile olmaz –artık işçi olarak normal yeniden-üretimi yoluyla değil, işçinin başkaları sayesinde canlı varlık olarak yaşamasıyla olur”. Marx bu nüfusun korunmasının “bütün sınıfların gelirlerinden” başlanarak sağlandığını söyler (Marx, 2003: 93). Burada sözü edilen gelir aktarımı mekanizması, sosyal yardım biçimini alarak artı-nüfusun korunmasına dahil olur.

Görelî artık nüfusun korunması, birikimin ve ücret ilişkisinin tarihsel oluşum dinamiklerinden bağımsız değildir. Yedek işgücü ordusu içerisinde, saklı nüfusu mutlak anlamda dışlamayacak şekilde, ancak özel olarak akıcı nüfusun “sistemli bir biçimde idare edilme tarzı (örneğin işsiz işçilerin daha sonra işgücüne geri gelebilmeleri için nasıl hayatta ve yeterince sağlıklı tutuldukları)” konusu ile “sosyal refah kurumlarının” yaratılması arasında yakın bir ilişki vardır (Harvey, 2012b: 297-298). Bu konu akıcı ve saklı nüfusun, faal emek ordusunun üyeleriyle ve her birinin kendi içinde rekabet edebilmesini içerir. Ücrete erişim için rekabetin koşulu, gerekli emeği ile geçinemeyip geçim araçlarını değişim yoluyla elde edemeyenlerin emek gücünün satış koşullarının sağlanmasıdır. İşte sosyal yardımların, devreye girdiği nokta burasıdır. Devlet, yedek işgücü ordusunun korunması amacıyla, “iş olmadığından hayatını devam ettirecek başka bir yolu olmayan mülkiyetsiz nüfusu yaşatmak için yardım” eder (Wood, 2006: 162). Devletin, görelî artık nüfusun ve emek gücünün yeniden üretimine, sosyal yardımlar temelinde bu dahil olma biçimi, bu nüfusu emek güçlerini satmaktan vazgeçirmeyecek ve dolayısıyla yedek ve faal işgücü ordusunun kendi arasında ve içindeki iş rekabetini ortadan kaldırmayacak bir düzeyde olmalıdır.

Emek Gücünün Değeri, Ücret İlişkisi ve Sosyal Yardımlar

Kapitalist birikim ve sosyal yardım arasında bir diğer bağlantı noktası, emek gücünün değeri üzerinden kurulur. Emek gücünün değeri, “fiziksel” ve “tarihsel ve toplumsal” olmak üzere iki ögeden oluşur. “İşçi sınıfının geçinmesi ve yeniden üremesi, fiziksel varlığını sürdürmesi için, yaşamak ve çoğalmak

için vazgeçilmez olan geçim araçlarını alması gerekir". Bu geçim araçlarının değeri, emek gücünün "en uç sınırı" olan fiziksel ögedir. Emek gücünün değeri, tarihsel ve toplumsal koşulların etkisi altındaki "geleneksel yaşam" düzeyi ile de belirlenir (Marx, 1999a: 65-66). Emek gücünün değeri, geçim koşullarında zaman içerisinde görülen değişimleri de yansıtır (Ginsburg, 1979: 23) ve sadece yeniden üretim için gerekli olan bu metalar toplamının değil, aynı zamanda "her türlü tarihsel, kültürel ve toplumsal" koşulun da etkisi altındadır (Harvey, 2012b: 180). Marx'a göre, "emeğin değerine giren bu tarihsel ya da toplumsal öge artabilir ya da azalabilir, bütünü ortadan kalkabilir, öyle ki, geriye *fiziksel* sınırdan başka bir şey kalmaz" (Marx, 1999a: 66). Bununla birlikte, işçi sınıfı, emek-gücünün yeniden üretim maliyetine dâhil olmayan tüketim mallarının, "kabul edilen asgari yaşam standardına katılmasını *zorlayabilir*, emek-gücünün –bu yolla *değerini artırarak*– değerinin moral tarihsel bileşenini genişletebilir". Ancak bu kendiliğinden değil, esas olarak sınıf mücadelesinin sonucunda ortaya çıkar (Mandel, 2008: 90).

Marx'a (2011: 172-173) göre, "emek gücünün değeri de, diğer herhangi bir meta gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla aynı zamanda yeniden üretimi için gerekli emek-zamanla belirlenir"; bu durumda değeri, meta "sahibinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçim araçlarının değeridir". Söz konusu geçim araçları, emek gücünün yeniden üretimini sağlayan metaldır ve emek gücünün değeri, bu tüm metaların değeriyle belirlenir (Harvey, 2012b: 118). Emek gücünün değeri, "her işçi tarafından tüketilen ücretle alınabilir malların toplam kütesi", yani "emek gücünün üretimi veya yeniden üretimi için gerekli olan metaların değeri" ile "bu meta kütesini ya da ortalama tüketim gücünün değer içeriğini üretmek için gerekli olan toplumsal bakımdan zorunlu emek zamanı" şeklinde iki bileşenden oluşur (Ginsburg, 1979: 22-23; O'Connor, 1995: 210). "Emek gücünün bütünlüğünü işçi ailesi"nin sağlaması nedeniyle, emek gücünün değeri, hanenin geçim araçlarının değerini de içerir (Nikitin, 1995: 74). Bu nedenle, emek gücünün değeri, "emekçileri belirli bir yaşam standardında kendilerini ve kendilerine bağımlı olanları yeniden üretmek için ihtiyaç duyduğu metaların değerine" bağlıdır (Harvey, 2012b: 180).

Emek gücünün değeri, emek gücünün ve hanenin yeniden üretimine meta biçimiyle dahil olan, ücretle alınabilir geçim araçları tarafından belirlenir olsa da özellikle aynı sosyal yardımlar, üretim ve değişime konu olmuş bir meta karakteri taşısa bile, emek gücünün ve hanenin yeniden üretimine fiyatlandırılmamış varlığı ile dahil olmaktadır.³⁴ Emek gücünün değerinin azaltılması hedefi temelinde, emek gücünün yeniden üretiminde ücret ilişkisini ortadan kaldırmayacak ücret dışı yollar, sermayenin çıkarıdır (Harvey, 2012a: 231). Sosyal yardımlar, bu noktada anlam kazanır. Sosyal yardımlar, emek

gücünün ve hanenin yeniden üretimine ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı olarak dahil olması temelinde, “istihdam edilen emekçilerin sayısını veya bu emekçilerin fiziki yaşam standartlarını azaltmadan” emek gücünün değerini ve “değişen sermayeye yapılan harcamayı azaltabilir”. “İşçiler kendilerini geçindirebildikleri oranda emek gücünün değeri azaltılır ve birikim oranı artar. Bu, sermaye açısından görece artık-değerin bir kaynağıdır (Harvey, 2012a: 230-231).

Sosyal yardımlar, emek gücünün halihazırdaki değerinin altında bir resmi asgari geçim düzeyinin belirlenmesiyle ücreti bastırma yönünde bir rol oynayabilir. Bu aynı zamanda, çalışmayı teşvik eder ve emek gücünün satılması yönünde bir baskı yaratır (Ginsburg, 1979: 47). Bu durum, asgari geçim düzeyinin, emek gücünün yeniden üretimi için gerekli olan geçim araçlarının değerinin (emek gücünün değeri) altında belirlenmesinden kaynaklanır. Böylelikle ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı olarak sosyal yardımlar, emek gücünün değerinin azaltılması temelinde, düşük ücretli çalışmanın kabul edilebilirliğinin koşullarını sağlayarak, yedek işgücü ordusu ile birlikte ücretler üzerinde oluşan baskıya eklenir;³⁵ kendisi de bir baskı aracına dönüşür ve görece artık-değerin artırılması eğilimi ile birleşir.

Birikim, Ücret İlişkisi ve Sosyal Yardımlar

Birikim ve sosyal yardımlar arasındaki bağlantılarda ücret ilişkisi, yedek işgücü ordusu ve emek gücünün değerini içeren taşıyıcı bir işlev üstlenir. Ücret ilişkisi, yedek işgücü ordusunun oluşumu ve yeniden üretimi açısından sermayenin organik bileşimini de içerecek şekilde kapitalist birikim ile doğrudan bağlantılıdır. Sabit bir yedek işgücü ordusunun oluşumu ve onun yeniden üretimini sağlayacak koşullar ücret ilişkisi etrafında şekillenir. Sosyal yardımlar ücret ilişkisinin içerisine yerleşir ve yedek işgücü ordusunun varlığının yeniden üretimine eklenerek, sadece kapitalist birikim bakımından değil, aynı zamanda artık-değere el koyan sınıfın varlığının yeniden üretimi bakımından da işlevselleşir. Bu haliyle, “kapitalist bir kategori” olarak üretim noktasına içkin bir karakter taşır. Sosyal yardımlar kapitalist birikimle birleştiği noktada, ücretlilik ilişkisinin düzenlenişine yedek işgücü ordusunun yeniden üretimi, emek gücünün arzı ve ücretler üzerinde baskı oluşturulması; ücretler arasındaki farklılaşma ve düşük ücretli çalışmanın yeniden üretimi şeklinde üç yolla dahil olur.

Ücret Üzerinde Baskı Unsuru Olarak Sosyal Yardım

İlk olarak, kapitalizmin işleyiş yasaları, emek gücünün, faal ve yedek işgücü ordusu arasında dağılımını gerektirir. Bu dağılım, emek gücü arzı ve talebi

arasındaki bir ilişkidir ve bunun temelinde yedek işgücü ordusunun varlığı yatar. Yedek işgücü ordusu, emek gücünün arz ve talebini, “sermayenin sömürü ve hükmetme hirsına mutlak şekilde uygun düşen sınırlar içinde tutar”. Yedek işgücü ordusu, faal emek ordusu üzerinde ücretleri, çalışma koşullarını ve talepleri dizginleyen bir baskı unsudur (Marx, 2011: 617). Yedek işgücü ordusunun ücretler üzerinde baskı oluşturabilmesi için sadece varlığı yetmez, aynı zamanda emek gücünün arz edilmesi gerekir. Emek gücünün yeniden üretimi ile emek gücü arzı, kapitalist birikimin devamlılığı açısından birbirini içermiştir. Birikim ve emek gücü arasındaki bu yasa, kullanılacak emek gücü miktarının düzenlenmesini beraberinde getirir. Devletin işgücü ve refah politikaları bu noktada önem kazanır. Bu çerçevede sosyal yardımlar, yedek işgücü ordusunun üyelerini emek güçlerini satmaktan vazgeçirmeyecek bir düzeyde koruyacak, dolayısıyla da yedek işgücü ordusunun faal emek ordusu ve ücretler üzerindeki basıncını ortadan kaldırmayacak bir geçim aracı olarak belirir. Sosyal yardımlar emek gücünün yeniden üretimini, emek gücünün satışını garanti altına alacak şekilde sağlar ve düzenler.

Ücret Eşitsizliklerinin Yeniden Üretimi ve Sosyal Yardım

İkinci olarak, kapitalist birikim ve ücret arasındaki ilişkinin bir boyutunda, ücret eşitsizlikleri biçiminde sonuçlanan ücret farklılıkları bulunur. Sınıf içi ücret farklılaşmaları, kapitalist üretim tarzının ve ücret sisteminin doğasında vardır (Peet, 1975: 564-565). Sosyal yardımlar, çalışan yoksullar açısından, ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı olarak, işgücü piyasasında ücret farklılıklarının süreklileşmesini sağlayan bir unsurdur ve ücret ilişkisine bu özelliği ile eklenir. Sosyal yardımlar, ücret eşitsizliklerini katlanılabilir kılarak, ücret ilişkisinin sosyal işbölümüne dayalı eşitsiz doğasını yeniden üretir.

Düşük Ücretli İşlerin Yeniden Üretimi ve Sosyal Yardım

Düşük ücretli işlerin varlığı kapitalist birikimin tarihsel bir eğilimidir. Göreli artı-değer artırma ve sermayenin organik bileşimindeki yükselme eğilimleri, göreli artı nüfusun oluşumunun yanında düşük ücretli işlerin varlığının da nesnel temellerini yaratır.³⁶ Düşük ücretli çalışanlar, emek gücünün yeniden üretimini sağlayacak geçim araçlarına değişim yoluyla erişmekte güçlük çeker. Sosyal yardımlar, ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı olarak işgücü piyasasında düşük ücretli çalışmanın ya da en düşük ücretin altında ödenen bir ücretin kabul edilebilirliğini artırır.

Ayrıca, pek çok sosyal yardım türünün gelir yoklamasına tabi olması nedeniyle, sosyal yardım alabilmek için, ihtiyaç tespitinde belirlenmiş en az gelir düzeyleri

altında bir ücretle çalışmak, nadiren de olsa kabul edilebilen, zaman zaman ise tercih edilen bir durum olabilir. Bu olgunun da düşük ücretli çalışmayı yeniden üreten ve işgücü piyasasında işçilerin çalışmak için kabul edebileceği en düşük ücret düzeyini ifade eden, rezerv ücreti baskılayan bir etkisi olacağı düşünülebilir.

Böylelikle sosyal yardımlar, bir sınıf mücadelesi biçimi olarak ücret pazarlığını düşürme potansiyelini de barındırır. Sermaye, “ücret taleplerini düşürmek suretiyle, ücretliler arasındaki rekabeti harekete” geçirmeye çalışır (Cordonnier, 2014: 72). Sosyal yardımların, yedek ve faal işgücü ordusunun arasındaki ve kendi içindeki emek gücünün arzına dayalı rekabet koşullarına tabi olduğu görülür. Sosyal yardımlar bu noktada, bir yandan emek gücünün arzını düzenleyip rekabeti sağlarken, diğer yandan da düşük ücretlerin üzerine eklenerek, ücretlerin belirlenmesinin bir biçimi haline alabilir.

Sosyal Yardımları Yeniden Tanımlamak ve Kavramsallaştırmak

Bu aşamada, kullandığımız temel kavramlar aracılığıyla sosyal yardımları yeniden tanımlamaya çalışalım. Bu çalışmadaki sınırlılıklar temelinde ele aldığımızda, sosyal yardımları, ücret ve gelire olan ilişkisi bakımından yeniden tanımlamak gerekirse, sosyal yardımlar *ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı* olarak belirlenebilmektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda, *emek gücünün yeniden üretiminin ücretdışılaştırılması* olarak da içeriklendirilebilecek bir kavramsal arka plana sahiptir.

Yukarıda, Marx’a referansla sermayenin emek gücünün yeniden üretim maliyetlerini azaltmak amacıyla, yani “kendi kârı için nüfusun bir kısmını yoksullaştır”dığından (Marx, 2011: 610-611) söz edilmişti. Bu durumda sosyal yardımların, emek gücünün yeniden üretimi ücretdışılaştırılabildiği oranda, sermayeye aktarılan bir transfer biçimi haline geldiğini söylemek mümkündür. Devletin işgücü piyasasına müdahale tarzının dönüşümü temelinde gözlemlenebilen bu olgu, ücretlerin müdahalesizlik alanı olarak yeniden inşasını tamamlayarak sosyal yardımların artışı biçiminde açığa çıkmıştır.

Böylelikle, sosyal yardımlar, ücretle olan ilişkisi bakımından, emek gücünün yeniden üretimini ücretdışılaştırarak, ücretin üzerine eklenen, ücret dışı; ancak ücretlilik ilişkisinin oluşumunu ve varlığını da ortadan kaldırmayan bir politika aracı olarak yeniden kavramsallaştırılabilir. Buraya kadar kullanılan kavramlar esas alınarak, sosyal yardımlar, *“kendi geçim araçlarını değişim yoluyla elde edemeyen hanehalkları açısından fiyatlandırılmamış bir geçim alanı yaratarak emek gücünün ve hanenin yeniden üretimine dahil olan ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı; sermaye açısından ise bir transfer biçimi”* olarak yeniden tanımlanabilir.

Sonuç

Bu çalışma, yoksulluğun ve sosyal yardımların sınıfsal temellerinden söküldüğü ölçüde, sosyal ve sınıfsal mücadelelerin konusu olması anlamında siyasetdışılaştırıldığı belirlenmesine dayanmaktadır. Çalışmanın bu noktada ortaya attığı temel soru, yoksulluğun ve özel olarak da sosyal yardımların sınıfsal temellerinin hangi kavramsal araçlar ve nasıl bir çözümleme çerçevesi ile açıklanabileceği üzerine kuruludur. Çalışma bu noktada, Marksist iktisadın kimi genel kavramlarının (bkz. Tablo 1 ve Şekil 1) ötesinde, olguyla kurduğu ilişkide farklı soyutlama düzeylerine göre operasyonelleşen kimi kavramsallaştırma çabalarını da içermiştir. Tablo 1’de sunulan bu kavramlar, “geçim araçlarının değişim yoluyla elde edilememesi”, “ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı”, “emek gücünün ve hanenin yeniden üretimi”, “fiyatlandırılmamış geçim alanı”, “emek gücünün yeniden üretiminin ücretdışılaştırılması”dır. Çalışmada ayrıca, Tablo 1 ve Şekil 1’de sunulduğu haliyle, sosyal yardımların kapitalist birikim ile olan bağlantılarını açıklamaya dönük “Sosyal Yardımın Genel Yasası” olarak isimlendirebileceğimiz bir kuramsal model geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu kuramsal model içerisinde çözümleme önceliği, artık-değer üretimi ve sermayenin organik bileşimine verilmiş olmakla birlikte, sosyal yardımların ağırlıklı olarak ücretle olan bağı ele alınmıştır. Bu çerçevede, görelî artık nüfus/yedek işgücü ordusu ve emek gücünün değeri de söz konusu kuramsal modelde yararlandığımız kavramlar arasında yer almıştır. Ayrıca, soyutlama düzeyinin adım adım gevşetilmesiyle, ağırlıklı olarak “ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı” ve “emek gücünün yeniden üretiminin ücretdışılaştırılması” kavramsallaştırmalarına yer verilmiştir.

Çalışmada, sosyal yardımların birikim sürecine ve üretim noktasına nasıl ve hangi kanallarla eklenildiği ele alınmıştır. Sosyal yardımlar, artık-değer üretimine özgü koşulların gerektirdiği, devlet ve işgücü piyasası arasındaki ilişki biçimi içerisinde anlam kazanır ve gerçekleşir. Böyle olduğu oranda, kapitalist birikimin devamlılığının sağlanmasına eklenir ve kapitalist birikimin genel yasasının bir parçasını oluşturur. Sosyal yardımlar, bu bakımdan toplumsal bir karakter de kazanır ve görelî artık nüfusa yönelir. Sosyal yardımlar, görelî artık nüfusun tüm tabakalarına hitap eder ve kentlerde güvencesiz çalışıp işsiz kalanların (akıcı); mülksüzleşerek kırdan kopup kentsel işgücü piyasasına girmeye hazır emek gücünün (saklı); sürekli olarak düzensiz ve geçici çalışanların (durgun) ve son olarak “sefalet alanının sakinlerinin” korunması, denetimi ve yeniden üretimi işlevini üstlenir. Sosyal yardımlar böylelikle yoksulluk, işsizlik ve sefaletin bir parçasıdır. Yoksulluk ve sefalet, sosyal yardımlarla da beslenmiş bir biçimde, kapitalist birikimin hem bir sonucu hem de varlık koşuludur ve sosyal yardımın genel yasası ile birlikte kapitalist birikimin genel yasasının işleyiş koşullarını ve

devamlılığını sağlar.

Sosyal yardımların çalışmadaki çözümlemenin merkezinde yer alan ücretlerle olan ilişkisi ise şöyle sıralanıp özetlenebilir. Sosyal yardımların; ücretin üstüne eklenen, ücretler üzerinde baskı unsuru oluşturan, ücret pazarlığını düşürme potansiyeli ve eğilimini taşıyan, ücretliler arasındaki rekabete dahil olan, düşük ücretli çalışmayı katlanılabilir kılan, ücret eşitsizliklerini yeniden üreten, ücretlilik ilişkisini daraltmayan, ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı olarak anlam kazanabileceği görülmektedir.

Sonnotlar

¹ Marx'ın (2011: 634-635) önermesi şöyledir: "En çalışkan işçi katmanlarının çektiği açlık işkencesi ile zenginlerin kapitalist birikime dayanan kaba veya rafine savurgan tüketimleri arasındaki içsel bağlantıyı anlamak ancak iktisat yasalarını bilmekle mümkündür."

² Bu ölçümler için kabul edilen asgari gelir düzeyi ve yaşam standardı ise emek maliyetlerini yansıtan ücretlere referansla belirlenir (Novak, 1998: 20-24).

³ Bkz. Özüğurlu (2006); Jütte (2008: 61-79); Yılmaz (2012: 107-115, 138-238).

⁴ Bkz. Castel (2003); Gökçeoğlu Balcı (2007).

⁵ Yoksulluk literatürünün sınıf ilişkilerinden uzaklığına ilişkin vurgu için bkz. Özüğurlu (2006: 53, 63).

⁶ Sosyal yardım alanlara ilişkin anılan yargıların varlığına Cordonnier (2014: 68) de dikkat çekmektedir.

⁷ Tarafımızca yoksulluk ve sosyal yardım konularına odaklanarak gerçekleştirilen alan araştırmalarında, "Zengin kimdir? Kime zengin denir?" sorusuna verilen, sınıflardan bağımsız, tüketim temeline dayalı araba, ev sahipliği, tatil vurgulu yanıtlar, bu yoksul bilincinin belirli biçimleri olarak kendisini göstermektedir. Bu görüşmelerin kimileri için bkz. Kutlu (2018: 229-297). Yoksulların bilinç yapısına ilişkin kimi düşünce ve gözlemler için bkz. Bahçe ve Köse (2018).

⁸ Özüğurlu (2006: 54-57), kapitalizmin farklı dönemlerinde yoksulların "toplumsal bir sorun" olarak keşfedildiği farklı uğraklardan söz eder. Özüğurlu'ya göre bu uğraklar, "basitçe olgusal bir durumu değil, 'soruna' yönelik bir dizi kurumsal-politik iktidar pratiklerini de içeren bir mücadele sürecini gösterir".

⁹ Marx'ta, tıpkı devlet ve toplumsal sınıflar gibi, sosyal politika ve refah da sistematik bir biçime çözüme kavuşturulmamıştır. Refah devleti ve sosyal politikaya dönük Marksist

açıklamalar için bkz. Mishra (1975); Ginsburg (1979); Gough (1979); Mishra (1985: 65-100); George ve Wilding (1994: 102-129); Burden (1998); Dean,- (2011); Topak (2012); Ankarloo (2015).

¹⁰ Tablo 1 ve Şekil 1’de sosyal yardımları kavramlarla anlamaya dönük kategorilendirme denemesi, her dönemde, her yardım türü ve her yardım alan hanehalkı için geçerli olma iddiasını taşımayan, bir ortalamayı yansıtmayı amaçlayan kavramsal genellemelere dayanmaktadır.

¹¹ Ücret ilişkisi derken, Düzenleme Yaklaşımını referans alıyoruz. Lipietz (1988: 27), ücret ilişkisini, üreticilerin üretim araçlarından ayrışması olarak tanımlar. Aglietta (1979: 18), ücret ilişkisinin sermaye birikimi ve rekabet yasalarının eklenmesi çerçevesinde anlaşılabileceğini belirtir ve Amerika’da kamusal sosyal yardımları, sosyal sigortalarla birlikte, Fordist birikim rejimi koşullarında, kitlesel tüketim artışının tetiklediği ücret ilişkisinin toplumsal biçimlerinden biri olarak değerlendirir (1979: 180). Düzenleme yaklaşımına göre, toplumsal ilişkilerin, etrafında hiyerarşik bir örgütlenme içerisinde var olduğu yapısal öz, ücret ilişkisidir (Topak, 2012: 107).

¹² Sosyal yardımların çözümlenmesinde, farklı soyutlama düzeylerine ait kavramların kullanımında ücret bağının ön plana çıkartılmasının, yoksulluğun siyasal alana ücretler temelinde, sosyal ve sınıfsal bir mücadele konusu olarak içerilebilmesine dönük bir temeli de olabilir. Tonak’ın bu konudaki bir katkısı için bkz. Tonak (2010).

¹³ Marksist ücret kuramı için bkz. Işıkli (1975: 32-60); Nikitin (1995: 92-93); Marx (1999a: 5-30); Lebowitz (2006: 139-164); Mandel (2008: 87-97); Resistance Books (2008: 36-37).

¹⁴ Marx’a (2011: 170) göre, emek gücü, “insanın canlı varlığında mevcut olan ve onun herhangi bir kullanım değeri üretirken kullandığı fiziksel ve zihinsel yeteneklerin bütünü”dür. Bkz. Fine ve Saad-Filho (2012: 39).

¹⁵ Refah devletlerinin oluşumunun, fordist birikim ve bu temelde oluşan kitlesel üretimi, kitlesel tüketimle tamamlamak (Esping-Andersen (2008b: 58); Topak (2012: 123-27) ve işçi sınıfı hareketini kontrol altına almak şeklinde ekonomik ve siyasal temelleri vardır (Mishra, 1985: 70, 75).

¹⁶ Esping-Andersen’in (2008a: 40), “Piyasa gelirine bağımlılık genel risklerin temel bir tetikleyicisidir, çünkü hayatta kalmanın kendisi bireylerin üzerinde çok az söz sahibi oldukları koşulların insafına kalmıştır; piyasalar ne bir geliri ne de bir işi garanti edebilir” belirlemesini not edelim.

¹⁷ Benzer bir vurgu için bkz. Standing (1999: 88); Esping-Andersen (2006: 21-22, 37); Arın (2013: 226, 233).

¹⁸ Refah devleti ile ilişkisi bakımından aynı yönde bir tasnif için bkz. Esping-Andersen (2006: 144).

¹⁹ Bu belirleme için bkz. Erdoğan ve Kutlu (2017: 69); Mingione (2008: 264). Çalışan yoksulluğunun kapitalizmin gelişimi içerisindeki tarihsel evrimi için bkz. Erdoğan ve Kutlu (2017: 67-73).

²⁰ Tersi yönde, refah devletinin olgunlaştığı dönemlerde, sosyal yardımları da içerecek şekilde sosyal politikalar, işçilerin, “kendi emek güçlerini değişen sermaye olarak satmaları için ekonomik özendiricileri de güçsüz” düşürebilmiştir. Refah devletinin gelişkin olduğu dönemlerde, çeşitli sosyal politika uygulamalarının, faal emek ordusu ile yedek işgücü ordusu arasındaki “rekabeti azalttığı için ‘bir birikim kaldıracı’ olarak işsizlerin işlevini de ortadan” kaldırdığı durumlardan söz edilebilir. Bu aynı zamanda, işsiz, yoksul ve ücretlilere dönük gelirin yeniden dağıtım mekanizmalarının, küresel kapitalist dönemin tersine, işgücü piyasası ile bağının da görece zayıf olduğu bir dönemdir (O’Connor, 1995: 296-297). Ancak bu olgunun, burada sözü edilen tarihsel eğilimi değiştirdiğini söylemek güçtür.

²¹ Aglietta (1979: 152), mülksüzleşme ve kapitalizme özgü bir tüketim tarzı arasındaki bağın oluşumunda ücret ilişkisinin yaygınlaşmasının gerekliliğini belirtir. Işıklı’nın (1975: 16) ise, ücretlilik düzeninin yaygınlığının, kapitalizmin gelişmesinin ölçütü sayılabileceğini söylediği görülmektedir.

²² Aynı yönde bir vurgu için bkz. Ankarloo (2015: 551).

²³ Bkz. Işıklı (1975).

²⁴ Bu yeniden üretim faaliyeti içerisinde, toplumsal cinsiyet rollerinin önemine de dikkat çekilmiştir. Bkz. Gough (1979: 45, 48).

²⁵ İşçinin emek gücünü arz etmeme “özgürlüğü”nden de söz edilebilir; ancak bu, bedeli “açlıktan ölme ya da toplumsal düşkünleşme” olan “kısmi bir özgürlüktür” (Fine ve Saad-Filho, 2012: 39).

²⁶ Göreli artık nüfusun sadece sermayenin organik bileşimindeki değişim eğilimlerinden kaynaklandığını söylemenin olanaksızlığına işaret edilmektedir. Buna göre, sermayenin organik bileşimindeki artış, göreli artık nüfusun sadece üretime kitlesel olarak katılıp, zaman zaman işsiz kalan akıcı parçasını kapsamaktadır (Behar, 1981: 12-13). Ancak yine de hanehalkı, sektörler ve kentsel işgücü piyasasındaki farklı iş alanları bazında düşündüğümüzde, böylesi kategorik bir ayırım yapmanın da çok mümkün olmadığı, sermayenin organik bileşimindeki değişim eğilimlerinin, örneğin kırdan kentlere gelen nüfus fazlasını (saklı) ya da tamamen düzensiz işlerde çalıştırılan durgun artık nüfusu da tetikleyebildiği düşünülebilir.

²⁷ Bkz. Marx (2011: 608-626). Marx bu konuyu Kapital’in 1. Cildinde “Bir Göreli Artık Nüfusun Gittikçe Artan Ölçüde Üretimi ya da Yedek Sanayi Ordusu” ve “Göreli Artık Nüfusun Varoluş Biçimleri. Kapitalist Birikimin Genel Yasası” başlıklı bölümler altında inceler. Behar (1981: 20-21), Marx’ın aynı sosyal gerçekliği açıklamak için neden iki

farklı kavrama başvurduğunu sorar. Behar'a göre, bu iki kavram "birbirlerinden içerik açısından değil, kuramsal düzeydeki işlevleri açısından" ayrıştırılmıştır. Görelî artık nüfus, sermaye birikiminin "ta kendisi olarak hemen belirlenmiş bulunmaktadır". Yedek işgücü ordusu ise, faal emek ordusu üzerindeki basıncı ve ücretlerin belirlenmesindeki bastırıcı etkisi bakımından ele alınır. Bu çalışmada bu ayrımı izlemeye gayret ettik.

²⁸ Marx (2011: 735), buna, "kapitalist üretimin büyük güzelliği" diyor.

²⁹ "İşçi nüfusu, bizzat kendisi tarafından üretilen sermaye birikimi ile birlikte, giderek büyüyen ölçüde, kendisinin görelî artık nüfus haline getirilmesinin araçlarını da" üretir (Marx, 2011: 609).

³⁰ Marx (2011: 614-615) bunu şöyle açıklıyor: "İşçi sınıfının çalışmakta olan kısmının aşırı çalışması, işçi sınıfının yedek kısmını büyütürken, diğer taraftan, yedekte bulunan kısmın rekabet yoluyla çalışmakta olan kısım üzerinde yarattığı baskının artması, çalışmakta olan işçileri aşırı çalışmak ve sermayenin diktasına boyun eğmek zorunda bırakır. İşçi sınıfının bir kısmının aşırı çalışması ile diğer kısmının zorla işsizliğe mahkum edilmesi ve bunun tersi, bireysel kapitalistin bir zenginleşme aracı haline gelir ve aynı zamanda yedek sanayi ordusunun üretimini toplumsal birikimdeki ilerlemeye uyan bir ölçüde hızlandırır." Marx (1999b: 63), işçilerin kendi içlerindeki iş rekabetinin sadece, birinin emek gücünü diğerinden daha ucuza satmasından değil, aynı zamanda birinin, iki kişilik iş yapmasından da kaynaklandığını belirtir. Bu arada rekabetin etki alanı, ücret ve çalışma koşulları ile sınırlı değildir; işçi sınıfının mücadele kapasitesini daraltacak şekilde genişler.

³¹ Sendikaların, yedek işgücü ordusunun bu işlevlerini yumuşatabilme niteliğine de dikkat çekmek gerekir (Slater, 2015: 527).

³² Standing (1999: 88-89), bireyin sosyal gelirinin çeşitli kaynaklarından söz eder ve bu gelirin oluşumuna ücrete ek olarak kamusal ya da özel sosyal yardımları da dahil eder.

³³ Ayrıca bkz. Fine ve Saad-Filho (2012: 108).

³⁴ Bu arada, sosyal yardımların, tıpkı ücret ilişkisini daraltmaması gerektiği gibi, meta ilişkilerini de kısıtlayıcı bir nitelik taşıması gerekir.

³⁵ Sosyal yardımların, ücret dışı bir gelir türü ve geçim aracı olmasının dışında sosyal yardım alabilmek ya da alınan yardımı kaybetmemek amacıyla gelir yoklaması ölçütleri altında bir ücretle çalışmak için; kabul edilebilecek en düşük ücret düzeyini ifade eden rezervasyon ücretinden düşük bir ücretin hanehalkları tarafından kabul edilebilirliğini artırabilme potansiyeli bulunmakla birlikte, rezervasyon ücretini yükselteceği yönünde de görüş ve bulgular da vardır (Scharpf, 2001; Mason, 2007). Sosyal yardımın rezervasyon ücretini yükselteceği ve böylelikle işsizliği artıracacağı iddiasına dönük yarı alaycı bir eleştiri için bkz. Cordonnier (2014: 67-77). Tersî yönde bir bulgu için bkz. Rööm (2003).

³⁶ Bu, kapitalizmde ücretlerin düştüğü anlamına gelmez. Sermaye birikimi, emek gücü talebini, emek gücü “arzının üzerine çıkarabilir ve bundan dolayı ücretler yükselebilir” (Marx, 2011: 593). Bununla birlikte, artan emek gücü talebinin ücretleri artırması için ya emek arzının sabit kalması ya da emek gücü “talebindeki artıştan daha yavaş bir hızla artması gerekir” (Işıklı, 1975: 53). Ancak Sweezy’e (2007: 92) göre, “Marx, ücretlerde meydana gelen böylesi bir artışın ‘sistemin kendisini tehdit edecek bir düzeye asla ulaşmayacağından’ oldukça emindir”. Harvey (2012a: 228), ücretlerdeki artışın, “kapitalist sisteminin temellerinin bütünlüğünü koruyan ve aynı zamanda bu sistemin sürekli gelişen bir ölçekte yeniden üretimini güvenceye alan kısıtlar içinde” hapsedildiğini belirtir.

Kaynakça

Aglietta M (1979). *A Theory of Capitalist Regulation The US Experience*. Çev. D Fernbach, London: NLB.

Alcock P (2006). *Understanding Poverty*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

Ankarloo D (2015). Refah Devleti. İçinde: B Fine ve A. Saad-Filho (der), *Marksist İktisat Kılavuzu*, Çev. A Sarı, Ankara: Yordam Kitap, 548-554.

Arın T (2013). *Kriz, Devlet, İktisat ve Sosyal Güvenlik Politikaları Seçilmiş Yazılar*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bahçe S ve Köse A H (2018). Kapitalizmin Yoksulluğu: Vatandaş ya da Toplumsal Sınıf Olarak Yoksullar. İçinde: D Kutlu (der), *Sosyal Yardım Alanlar Emek, Geçim, Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet*, İstanbul, İletişim Yayınları, 41-57.

Barrientos A (2013). *The Expansion of Social Assistance in Developing Countries*. www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=1054224 (10.02.2018).

Behar C (1981). Marx ve Nüfusbilim (Demografi) Nüfusbilime Başka Bir Bakış (I). *Toplum ve Bilim*, 15, 3-36.

Boratav K (2004). “Yoksulluk” Kavramı Üzerine Notlar. *Toplum ve Hekim*, 19 (1), 7-9.

Brunhoff S (2009). Kapitalist Bunalım ve Ekonomik Politika. İçinde: N Satlıgan ve S Savran (der), *Dünya Kapitalizminin Krizi*, Çev. L Kayaalp, İstanbul: Belge Yayınları, 391-406.

Braverman H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye*. Çev. Ç Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Buğra A (2008). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Burden T (1998). *Social Policy and Welfare A Clear Guide*. London, Pluto Press.

Kutlu D (2008). Birikim, Emek Gücünün Yeniden Üretimine Ücretdışlaştırılması ve Sosyal Yardım: Kuramsal Bir Model Denemesi. *Mülkiye Dergisi*, 42 (1), 47-78.

Castel R (2003). *From Manual Workers to Wage Labourers Transformation of The Social Question*, New Brunswick: Transaction Publishers.

Clayton R ve Pontusson J (2000). Welfare State Retrenchment Revisited. İçinde: C Pierson ve F G Castles (der), *The Welfare State Reader*, Cambridge: Polity Press, 320-334.

Cordonnier L (2014) *Garibanlara Merhamet Yok İşsizlik Üzerine İktisadi Teoriler*, Çev. L Şimşek, İstanbul: İletişim Yayınları.

Çengelci E (1993). Sosyal Refahın Gerçekleşmesinde Sosyal Yardımların Rol ve Önemi. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmetler Yüksekokulu Dergisi*, 11 (1-2-3), 9-34.

Dean H (2011). Sosyalist Perspektif. İçinde: P Alcock, M May ve K Rowlingson (der), *Sosyal Politika Kuramlar ve Uygulamalar*. Çev. B Yıldırım, Ankara: Siyasal Kitabevi, 118-127.

Dean M (1991). *The Constitution of Poverty Toward A Genealogy of Liberal Governance*. USA: Routledge.

Demir Şeker S (2008). *Türkiye’de Sosyal Transferlerin Yoksulluk Üzerindeki Etkileri*, Ankara, DPT.

Dilik S (1980). Sosyal Yardımlar-İki Anlamlı Bir Terim. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 35 (1-4), 55-72.

Ditch J (1999). Full Circle: A Second Coming for Social Assistance. İçinde: J Clasen (der), *Comparative Social Policy Concepts, Theories and Method*, UK-USA: Blackwell, 114-135.

Erdođdu S ve Kutlu D (2017). Çalışan Yoksulluğu: Türkiye İçin Sosyal Politikalar Bağlamında Bir Deđerlendirme. İçinde: A Makal ve A Çelik (der), *Zor Zamanlarda Emek Türkiye’de Çalışma Yaşamının Güncel Sorunları*, Ankara: İmge Kitabevi, 65-112.

Esping-Andersen G (2006). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press.

Esping-Andersen G (2008a). Toplumsal Riskler ve Refah Devletleri. İçinde: A Buğra ve Ç Keyder (der), *Sosyal Politika Yazıları*, Çev. B Y Çakar ve U Balaban, İstanbul: İletişim Yayınları, 33-54.

Esping-Andersen G (2008b). Altın Çađ Sonrası? Küresel Bir Ekonomide Refah Devleti İkilimleri. İçinde: A Buğra ve Ç Keyder (der), *Sosyal Politika Yazıları*, Çev. B Y Çakar ve U Balaban, İstanbul: İletişim Yayınları, 55-100.

Ferrera M (2005). *The Boundaries of Welfare European Integration and the New Spatial Politics of Social Protection*. Oxford & New York, Oxford University Press.

Fine B ve Saad-Filho A (2012). *Marx'ın Kapitali*. Çev. N Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.

Fox Piven F ve Cloward R A (1993). *Regulating The Poor The Functions of Public Welfare*, Vintage Books: USA.

George V ve Wilding P (1994). *Welfare and Ideology*, Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf.

Ginsburg N (1979). *Class, Capital and Social Policy*, London & Basinstoke: The Macmillan Press.

Gough I (1979). *The Political Economy of The Welfare State*, London & Basinstoke: The Macmillan Press.

Gough I (2006). Social Policy Regimes in The Developing Countries. İçinde: P Kennet (der), *A Handbook Of Comparative Social Policy*, Cheltenham & Northampton: Edward Elgar, 239-257.

Greg M (2007). *The Welfare Wall, Reservation Wages, And Labour Force Attachment*, https://www.researchgate.net/profile/Greg_Mason5/publication/228432911_The_welfare_wall_reservation_wages_and_labour_force_attachment/links/00b4953be05128722f000000/The-welfare-wall-reservation-wages-and-labour-force-attachment.pdf (11.03.2018)

Gökçeoğlu Balcı Ş (2007). *Tutunamayanlar ve Hukuk*, Ankara, Dost.

Güzel A ve Okur A R (2002). *Sosyal Güvenlik Hukuku*, İstanbul: Beta Yayınları.

Hanesch W (1999). The Debate on Reforms of Social Assistance in Western Europe. İçinde: *Linking Welfare and Work*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 71-85.

Harvey D (2012a). *Sermayenin Sınırları*. Çev. U Balaban, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

Harvey D (2012b). *Marx'ın Kapitali İçin Kılavuz*. Çev. B O Doğan, İstanbul: Metis Yayınları.

Holloway J (2004). *Devlet ve Gündelik Mücadele*. Çev. İ Yıldız, Praksis, 9, 411-442.

Howell F (2001). Social Assistance: Theoretical Background. İçinde: I Ortiz (der), *Social Protection in Asia and The Pacific*, Asian Development Bank, 258-306.

Işıklı A (1975). *Ücret*. Ankara: Doğan Yayınları.

Jessop B (1993). Towards a Schumpeterian Workfare State? Preliminary Remarks on Post-Fordist Political Economy. *Studies in Political Economy*, 40, 7-40.

Jessop B (1994). Post-Fordism and The State. İçinde: A Amin (der), *Post-Fordism A Reader*, UK&USA: Blackwell, 251-279.

Jones C ve Novak T (1999). *Poverty, Welfare and the Disciplinary State*, London: Routledge.

Jütte R (2008). *Erken Modern Avrupa'da Yoksulluk ve Sapkınlık*, Çev. B Kurtege-Sefer, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Köse A H ve Bahçe S (2009). "Yoksulluk" Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek. *Praksis*, 19, 385-419.

Kutlu D (2015). *Türkiye'de Sosyal Yardım Rejiminin Oluşumu: Birikim, Denetim, Disiplin*, Ankara: NotaBene Yayınları.

Kutlu D (2016). Türkiye'de Sosyal Yardım ve İstihdam İlişkinin Güncel Boyutları: Kurumsal ve Sosyolojik Bir Çözümleme. *Mülkiye Dergisi*, 40 (2), 101-141.

Kutlu D (der.) (2018). *Sosyal Yardım Alanlar Emek, Geçim, Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Lebowitz M A (2003). *Kapital'in Ötesi Marx ve İşçi Sınıfının Politik İktisadı*. Çev. A Geniş, Ankara: Phoenix Yayınevi.

Lipietz A (1988). Reflections On A Tale: The Marxist Foundations Of The Concept Of Regulation and Accumulation. *Studies in Political Economy*, 26, 7-36.

Mandel E (2008). *Marx'ın Kapitali*, Çev. O S Binatlı, İstanbul: Alanyazın Yayıncılık.

Marx K (1999a). *Ücret, Fiyat ve Kâr*, Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (1999b). *Ücretli Emek ve Sermaye*, Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (2003). *Grundrisse 2*, Çev. A Gelen, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (2011). *Kapital Ekonomi Politikasının Eleştirisi 1. Cilt Sermayenin Üretim Süreci*. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (çev.), İstanbul: Yordam Kitap.

Mingione E (2008). Günay Avrupa Refah Modeli ve Yoksulluk ve Sosyal Dışlanmaya Karşı Mücadele. İçinde: A Buğra ve Ç Keyder (der), *Sosyal Politika Yazıları*, Çev. B Y Çakar ve U Balaban, İstanbul: İletişim Yayınları, 261-286.

Mishra R (1975). Marx and Welfare. *The Sociological Review*, 23 (2), 287-313.

Mishra R (1985). *The Welfare State in Crisis Social Thought and Social Change*, Brighton: Wheatsheaf Books.

- Nikitin P (1995). *Ekonomi Politik*, Çev. H Konur, Ankara: Sol Yayınları.
- Novak T (1988). *Poverty and The State*, England, Open University Press.
- O'Connor J (1995). *Birikim Bunalımı*, Çev. A Çakıroğlu, İstanbul: Belge Yayınları.
- Özüğurlu A (2006). Yoksulluk Araştırmalarına Eleştirel Bir Bakış. *Mülkiye*, 30 (250), 53-66.
- Özüğurlu M (2003). Sosyal Politikanın Dönüşümü ya da Sıfatın Suretten Kopuşu, *Mülkiye*, 239 (27), 59-74.
- Peet R (1975). Inequality and Poverty: A Marxist-Geographic Theory. *Annals of the Association of American Geographers*, 65 (4), 564-571.
- Peck J (1996). *Work Place The Social Regulation of Labour Markets*, New York: The Guilford Press.
- Picchio A (1992). *Social Reproduction: The Political Economy of Labour Market*, New York: Cambridge University Press.
- Resistance Books (2008). *Marksist İktisat El Kitabı*, Çev. N Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.
- Rööm M (2003). *Reservation Wage in Estonia*, <https://core.ac.uk/download/pdf/7033105.pdf> (11.03.2018)
- Saad-Filho A (2006). *Marx'ın Değeri Çağdaş Kapitalizm İçin Ekonomi Politik*, Çev. E Günçiner, İstanbul: Yordam Kitap.
- Sallan Gül S ve Gül H (2008). Türkiye'de Yoksulluk, Yoksulluk Yardımları ve İstihdam. İçinde: N Oktik (der), *Türkiye'de Yoksulluk Çalışmaları*, İzmir: Yakın Kitabevi, 361-396.
- Scharpf F W (2001). Employment and The Welfare: A Continental Dilemma. İçinde: B Ebbinghaus ve P Manow (der), *Comparing Welfare Capitalism Social Policy and Political Economy in Europe, Japan and the USA*, London & New York: Routledge, 270-283.
- Selik M (1982). *Marksist Değer Teorisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Slater G (2015). İşsizlik. İçinde: B Fine ve A. Saad-Filho (der), *Marksist İktisat Kılavuzu*, Çev. Sümercan Bozkurt, Ankara: Yordam Kitap, 520-529.
- Standing G (1996). Social Protection in Central and Eastern Europe: A Tale of Slipping Anchors and Torn Safety Nets. İçinde: G Esping-Andersen (der), *Welfare States in Transition National Adaptations in Global Economies*, London: Sage, 225-255.
- Standing G (1999). *Global Labour Flexibility Seeking Distributive Justice*, London: Palgrave.
- Kutlu D (2008). Birikim, Emek Gücünün Yeniden Üretiminin Ücretdışlaştırılması ve Sosyal Yardım: Kuramsal Bir Model Denemesi. *Mülkiye Dergisi*, 42 (1), 47-78.

Sweezy P (2007). *Kapitalist Gelişme Teorisi*, Çev. G Akalın, İstanbul: Kalkedon.

T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü (2010). *Sosyal Yardım Algısı ve Yoksulluk Kültürü Türkiye’de Kamusal Sosyal Yardım Alanlarının Yardım Algısı ve Yoksulluk Kültürü Araştırması*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü.

Tonak A (2010). “Vatandaşlık geliri sol bir talep mi?”,

http://www.radikal.com.tr/radikal2/vatandaslik_geliri_sol_bir_talep_mi-1001214
(08.02.2018)

Topak O (2012). Refah Devleti ve Kapitalizm 2000’li Yıllarda Türkiye’de Refah Devleti, İstanbul: İletişim.

Urhan G ve Urhan B (2015). AKP Döneminde Sosyal Yardım. İçinde: M Koray ve A Çelik (der), *Himmet, Fitrat, Piyasa, AKP Döneminde Sosyal Politika*, Ankara: İletişim Yayınları, 229-258.

Ünlütürk Ulutaş Ç (2015). *Sosyal Yardımlara Yerelden Bakmak*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Wood E M (2006). Küreselleşme ve Devlet: Sermayenin İktidarı Nereye?. İçinde: A Saad-Filho (der), *Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş*, Çev. E Kahraman, İstanbul: Yordam Kitap, 155-172.

World Bank (2007). *Social Assistance in Central Europe and the Baltic States*. Washington DC: The World Bank.

Yalman G (2007). Sosyal Politika: Refah Devletinden Sosyal Risk Yönetimine. İçinde: B Ceylan-Ataman (der), *Cahit Talas Anısına, Güncel Sosyal Politika Tartışmaları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Sosyal Politika Araştırma ve Uygulama Merkezi, 653-671.

Yılmaz Z (2012). *Yoksulları Ne Yapmalı? Sosyal Sorunun Yönetimi, Belirsizliğin Keşfi ve Yarınsızlık*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Zastrow C (2013). *Sosyal Hizmete Giriş*, Çev. B Y Çakar, Ankara: Nika Yayınevi.